

KATARZYNA FIJOLEK*

Okres fałszywej stabilizacji. Położenie ludności muzułmańskiej w Bułgarii od zakończenia II wojny światowej do uchwalenia konstytucji z 1971 roku

Times of false stability. Situation of Bulgarian Muslims
from 1944 to 1971

Streszczenie: W artykule przedstawiono główne zagadnienia dotyczące sytuacji bułgarskich muzułmanów w latach 1944–1971. Polityka Bułgarskiej Partii Komunistycznej względem ludności islamskiej zmieniała się wielokrotnie w tym czasie. Przez kilka lat po zakończeniu II wojny światowej muzułmanie uczestniczyli w życiu społecznym Bułgarii, mieli wiele możliwości kształcenia i rozwoju kultury, lecz od 1956 roku rząd stopniowo wycofywał się z takiej postawy. Bułgarscy komuniści dostrzegli w zróżnicowaniu etnicznym czynnik destabilizujący. Zanim w latach osiemdziesiątych XX wieku polityka dyskry-

---

* Instytut Nauk Politycznych, Uniwersytet Jagielloński, ul. Jabłonowskich 5, 31-114 Kraków; e-mail: katarzyna.fijolek@gmail.com.

minająca uległa zaostrzeniu, Bułgarska Partia Komunistyczna stosowała różne metody mające na celu wzmocnienie asymilacji Romów i pomaków. W 1971 roku uchwalono nową konstytucję, która głosiła koncepcję homogeniczności narodowej narodu bułgarskiego.

Abstract: This paper analyses the situation of Bulgarian muslims from 1944 to 1971 under communist regime. The policy of Bulgarian Communist Party (BCP) to the Bulgarian muslims had changed many times during this period. The ethnic policy was modified from the provisional rights and privileges to the attempts of enforced assimilation. Although few years after World War II muslims in Bulgaria participate in social life, had many opportunities for educational and cultural development, since 1956 the government gradually moved away from this approach. Bulgarian communism starts to regard ethnic difference as a destabilizing factor. Before this policy had culminated in 1980s, BCP introduced new measures for enforced assimilation towards gypsies and Bulgarian-muslims (pomaks). In 1971 the new constitution promoted the idea of national homogeneity within Bulgarian ethnic nation.

Keywords: Bulgarian muslims, enforced assimilation, Bulgarian communism, ethnic policy

Słowa kluczowe: bułgarscy muzułmanie, przymusowa asymilacja, bułgarski komunizm, polityka etniczna

Półowa lat osiemdziesiątych XX wieku zapisała się w bułgarskiej historii jako okres bezwzględnej polityki etnicznej wobec ludności muzułmańskiej. Wówczas świat dowiedział się, że bułgarscy Turcy są poddawani przymusowej asymilacji, która drobiazgowo obejmowała wszystkie elementy życia społecznego, łącznie z obowiązkową zmianą imion na bułgarskie. Posunięcia władz wywołały oddźwięk społeczności międzynarodowej. Należy jednak zdawać sobie sprawę, że gwałtowna polityka etniczna lat osiemdziesiątych nie pojawiła się niespodziewanie. Przeciwnie, stanowiła ona kontynuację, a może raczej finał, długoletniej strategii skierowanej przeciwko ludności muzułmańskiej w Bułgarskiej Republice Ludowej (BRL). O ile pierwsze lata po wojnie zapowiadały pozytywne tendencje w relacjach władzy z muzułmanami, o tyle już w 1956 roku komuniści zrozumieli, że Turcy i inne mniejszości stanowią zbyt poważną siłę zarówno w sensie demograficznym, jak i społecznym. Warto jednak wspomnieć, że

charakterystyczna dla tej polityki była dwutorowość. Według Iskry Baewej, komuniści stosowali klasyczną taktykę „marchewki i kija”. Z jednej strony starali się pozyskiwać przychylność mniejszości poprzez ogromne inwestycje w regionach zamieszkiwanych przez wysoki odsetek muzułmanów – zwłaszcza o regionach, w których żyła ludność pomacka¹. Rozbudowywano tam infrastrukturę, stawiano zakłady mechaniczne i fabryki². Z drugiej strony politycy stopniowo ograniczali, a w końcu łamali prawa tych samych ludzi. Początkowo skierowano wysiłki asymilacji w kierunku ludności romskiej i pomackiej, ponieważ nie stanowiły one zwartej siły. Jednak prawdziwym wyzwaniem dla władzy okazali się Turcy³ – świadomi swej tożsamości i zorganizowani wewnętrznie. Zanim do tego doszło, warto zwrócić uwagę na fakt, jak konsekwentnie realizowano plan budowy „monolitycznego społeczeństwa bułgarskiego”. Idealnie wyrażają to zapisy dwóch konstytucji – z 1947 i 1971 roku – ale także przemiany w sferze organizacji religijnej i edukacji. Aby jednak móc zaobserwować ten proces, trzeba cofnąć się w historii do momentu zakończenia II wojny światowej⁴.

---

¹ Pomacy – ludność zamieszkująca w Bułgarii regiony południowo-zachodnie. Wyznają islam, ich językiem jest bułgarski. Historycznie jest to grupa, która przez stulecia uległa konwersji na islam. Problematyczna jest kwestia ich tożsamości, bowiem sami Pomacy nie identyfikują się jednolicie. Państwo bułgarskie do dziś określa ich jako ludność bułgarską wyznającą islam (bułg. *Balgaro-myusulmani*). Pomak to nazwa o charakterze historyczno-kulturowym. Ze względu na dwuznaczność terminu „bułgarscy muzułmanie”, autorka stosuje go w odniesieniu do wszystkich muzułmanów żyjących w BRL. Mówiąc o ludności zamieszkującej regiony południowo-zachodnie, będzie stosowała termin „pomacy”.

² I. Baeva, *Poslednitsite ot „Vazroditelniya protses” i „Balgarskiya etnicheski model” dnes*, [w:] *Balgarskiyat etnicheski model – politicheska mitologema ili problemna realnost?*, red. M. Mizov, Sofia 2011, s. 70

³ Jeżeli mowa o Turkach w Bułgarii, należy zauważyć, że są to potomkowie ludności, która żyła na bułgarskich ziemiach conajmniej od końca XIV w. Posługują się dialektem języka tureckiego z XVII w., mają odmienne podejście do religii i własne tradycje, inne niż Turcy żyjący w Turcji. Dlatego dyskusyjne jest czy można mówić o nich jako mniejszości narodowej. Autorka uważa, że stanowią oni raczej mniejszość etniczną.

⁴ O wcześniejszym okresie bułgarskiej historii, tj. przed II wojną światową, zob. K. Fijołek, *Prawne położenie mniejszości tureckiej w Bułgarii od 1878 r. do wybuchu II wojny światowej*, „Studenckie Zeszyty Naukowe Instytutu Filologii Słowiańskiej” 2013, t. 1(3), s. 107–115.

Jak przez lata podawała propaganda komunistyczna, rankiem 9 września 1944 roku Bułgaria została wyzwolona z monarcho-faszystowskiego reżimu. Na mocy ustaleń mocarstw, państwo to weszło do radzieckiej strefy wpływów. Pierwszy powojenny rząd Kimona Georgiewa tworzyła koalicja Frontu Ojczyźnianego. W jego skład wchodził komuniści, agraryści, socjaldemokraci oraz Zveno⁵. Kiedy we wrześniu 1946 roku doszło do referendum, które miało zdecydować o przyszłych ustrojowych losach Bułgarii, przedstawiciele mniejszości etnicznych udzielili swojego poparcia Frontowi. Po przegranym plebiscycie (wrzesień 1946 r.) małoletni następca tronu, Symeon, wraz z matką udał się na emigrację⁶. Turcy oraz inne mniejszości mieli nadzieję, że wraz z utworzeniem Bułgarskiej Republiki Ludowej ich położenie poprawi się. Wierzono, że odmienny kurs polityczny przyniesie daleko idące przemiany, także w sferze polityki etnicznej. Dekadę później okazało się, że zmiany rzeczywiście przyszły. Były to jednak zmiany na gorsze⁷. Tymczasem do końca 1947 roku bułgarscy komuniści zlikwidowali politycznych konkurentów z Frontu Ojczyźnianego i nic już nie stało na przeszkodzie, by samodzielnie dźwierzeli władzę⁸.

Symbolem początkowego okresu komunizmu w BRL stała się pierwsza powojenna konstytucja z grudnia 1947 roku⁹. Druga w historii państwa bułgarskiego ustawa zasadnicza jest zwana również Konstytucją Dimitrowa¹⁰. Teoretycznie nowa konstytucja zapewniała cały katalog praw i wolności. Niestety, w tym aspekcie była wzorowana na konstytucji ZSRR z 1936 roku i tak jak w przypadku radzieckim były to jedynie martwe zapisy¹¹. Warto jednak zaznaczyć, że końcowa wersja dokumentu znacz-

⁵ T. Czekalski, *Bułgaria. Historia państw świata w XX i XXI wieku*, Warszawa 2010, s. 187.

⁶ I. Baeva, E. Kalinova, *Balgarskite prehodi, 1939–2010*, Sofia 2010, s. 86.

⁷ Y. Köksal, *Minority Policies in Bulgaria and Turkey: The Struggle to Define a Nation*, "Southeast European and Black Sea Studies" 2006, vol. 12, s. 511.

⁸ B. Jelavich, *Historia Bałkanów. Wiek XX*, Kraków 2005, s. 307–309.

⁹ *Konstitutsiya na Narodna Republika Balgariya ot 4.12.1947 godina*, <http://www.constcourt.bg/Pages/LegalBasis/default.aspx?VerID=60>, (dostęp, 20.03.2015).

¹⁰ Georgi Dimitrow – premier BRL w latach 1946–49.

¹¹ I. Stawowy-Kawka, *Turecka mniejszość narodowa w Bułgarii po 1945 r.*, [w:] *Religia a polityka w Europie Południowo-Wschodniej, cz.1*, red. I. Czamańska, W. Szulc, Poznań 2010, s. 110.

nie różniła się od tej, którą pierwotnie zaproponowały bułgarskie władze. Powodem, dla którego Bułgarzy musieli zmienić projekt konstytucji było powstanie Kominformu (wrzesień 1947 r.). Nowy tekst musiał odpowiadać ówczesnym przemianom w bloku wschodnim, dlatego jeszcze w listopadzie z sowiecką pomocą opracowano kolejną wersję. Parlamentarnej komisji przewodniczył Wasił Kolarow¹². 4 XII 1947 roku oficjalnie przyjęto projekt konstytucji Ludowej Republiki Bułgarii¹³.

Dokument składał się z jedenastu rozdziałów, z których ten dotyczący praw i obowiązków obywateli znajdował się prawie na samym końcu (rozdział VIII¹⁴). Jak już wspomniano, wzorem radzieckim, nadano im wiele praw i wolności. Po raz pierwszy podkreślono równość płci, wymieniono liczne prawa II generacji, jak prawo do opieki medycznej, godziwej pracy i odpoczynku. Wachlarz wolności był jeszcze szerszy – wolność słowa, druku, zgromadzeń i manifestowania, nienaruszalność dobytku i korespondencji, etc. Podkreślono jednak, że wszystkie te swobody nie mogą zostać wykorzystane przeciwko państwowemu i publicznemu porządkowi (*protiv darzhavniya i obshchestveniya red*). Najwidoczniej władze uznały ten zapis za niezwykle istotny, bowiem egzekwowanie konstytucyjnych wolności w BRL było iluzoryczne¹⁵.

Natomiast wśród ważniejszych akapitów dotyczących problemu mniejszości należałoby wymienić zapis z artykułu 71:

Wszyscy obywatele Ludowej Republiki Bułgarii są równi wobec prawa. Nie dopuszcza się żadnych przywilejów opartych na narodowości, pochodzeniu, wierze czy majątku. Każdy przejaw rasowej, narodowej lub religijnej nienawiści podlega karze¹⁶.

---

¹² Wasił Kolarow – bułgarski polityk, przewodniczący Bułgarskiej Partii Komunistycznej.

¹³ I. Baeva, E. Kalinova, op.cit., s. 86.

¹⁴ Glava VIII: *Osnovni prava i zadalzhvaniya na grazhdanite*, [w:] *Konstitutsiya na Narodna Republika Balgariya ot 4.12.1947 godina*, <http://www.constcourt.bg/Pages/LegalBasis/default.aspx?VerID=60>, (dostęp, 20.03.2015).

¹⁵ I. Baeva, E. Kalinova, op. cit., s. 89.

¹⁶ Wszystkie cytaty występujące w tym artykule zostały przetłumaczone na język polski przez autorkę; cyt. za: *chl. 71, Konstitutsiya na Narodna Republika Balgariya ot*

Artykuł jest bezpośrednim odniesieniem do zasady równości wszystkich obywateli, która wpisuje się w szereg nienaruszalnych praw i wolności I generacji. Według niego każdy przejaw nienawiści opartej na nacji, rasie czy wierze miał być karalny. Paradoksalnie brzmiało to w kontekście ograniczeń, które nakładała sama władza na obywateli w kwestii swobody praktykowania wiary. Jednak szerzenie ideologii ateistycznej oraz ograniczanie wolności wyznania nie były rozpatrywane jako przejawy nienawiści.

Artykuł 78 zawierał kolejny zapis „Obywatelom zapewnia się wolność sumienia i wyznania, jak też wolność dokonywania obrzędów religijnych. Kościół jest oddzielony od państwa”¹⁷, nawiązujący do wolności sumienia i wyznania, która jest zawarta w Powszechnej Deklaracji Praw Człowieka. Bułgaria podpisała deklarację w 1955 roku. Kwestia swobody religijnej była niezwykle ważna dla większości obywateli, w tym też dla muzułmanów, którzy skrupulatnie podchodzili do praktykowania swojej religii.

Artykuł 79 głosił:

Obywatele mają prawo do edukacji. Obowiązuje edukacja świecka w duchu demokracji i postępu. Mniejszości narodowe mają prawo uczyć się w swoim ojczystym języku i rozwijać narodową kulturę, przy czym nauka języka bułgarskiego jest obowiązkowa¹⁸.

W kontekście polityki etnicznej BRL był to najważniejszy zapis omawianego dokumentu. Według Konstytucji Dimitrowa mniejszości miały prawo nauki we własnym języku, co oznaczało, że było możliwe powoływanie specjalnych placówek oświatowych. Podobnie było w kwestii pielęgnowania kultury narodowej. Niemniej, jak zakładał artykuł, obowiązkiem każdego obywatela była nauka języka oficjalnego, czyli języka bułgarskiego.

W państwie demokratycznym ustawa zasadnicza jest gwarantem praw i wolności obywateli. W przypadku reżimów totalitarnych znaczenie kon-

---

4.12.1947 *godina*, <http://www.constcourt.bg/Pages/LegalBasis/default.aspx?VerID=60> (dostęp, 20.03.2015).

¹⁷ Cyt. za: *chl.* 78, ibidem, <http://www.constcourt.bg/Pages/LegalBasis/default.aspx?VerID=60> (dostęp, 20.03.2015).

¹⁸ Cyt. za: *ch.* 79, ibidem, <http://www.constcourt.bg/Pages/LegalBasis/default.aspx?VerID=60>, (dostęp 20.03.2015).

stytucji w tym kontekście jest najczęściej marginalne. Podobnie miało to miejsce w powojennej Bułgarii, gdzie władze sprzyjały raczej własnym interesom, łamiąc podstawowe prawa człowieka. Szybko mieli przekonać się o tym muzułmanie żyjący w tym kraju, chociaż należy przyznać, że w początkowym okresie komunistów starali się raczej zjednać sobie środowiska islamskie. Myśleli, że idąc drogą ustępstw w sferze edukacji i kultury, pozyskają zwłaszcza młode pokolenie¹⁹.

W obrębie edukacji zaszły znaczące zmiany. Zgodnie z przywołanym wyżej art. 79 Konstytucji, mniejszości miały prawo do nauki w języku ojczystym. Od 1946 roku szkoły, wcześniej kontrolowane przez wspólnoty muzułmańskie, znacjonalizowano. Program nauczania uległ modernizacji i nie brakowało w nim treści wyraźnie propagandowych, które miały kształcić młode pokolenie w duchu ideologii komunistycznej. Kształceniem kadry pedagogicznej dla tych placówek zajęły się kolegia w Starej Zagorze, Kyrdzali, Sofii i Razgradzie²⁰. Na Uniwersytecie Sofijskim powstał Wydział Filologii Tureckiej. Niektóre wydziały prowadziły kierunki z programem w języku tureckim²¹. Poza ośrodkami edukacyjnymi rozwinęły się w tym czasie liczne radiostacje, prasa (np. czasopismo *Isik*²²), działały amatorskie trupy teatralne. Wydawnictwo Narodna Prosveta zaczęło publikować po turecku²³. Jednocześnie wraz z tymi przemianami w sferze oświaty i kultury, władze próbowały ograniczać wolność religijną muzułmanów. W 1949 roku, zaledwie dwa lata po przyjęciu nowej konstytucji, która przecież gwarantowała swobodę wyznania, zaczęto zamykać szkoły koraniczne. Zmniejszyła się liczba meczetów – niektóre komunistów zamykali lub zmieniali ich dotychczasowe funkcje²⁴. 22 V 1951 roku w życie wszedł *Regulamin o religijnej administracji muzułmanów w Ludowej Republice*

---

¹⁹ I. Stawowy-Kawka, op. cit., s. 109.

²⁰ A. Eminov, *Turcs and Tatars in Bulgaria and the Balkans*, „Nationalities Papers” 2000, vol. 28, iss. 1, s. 139–140.

²¹ M. Mahon, *The Turkish minority under Communist Bulgaria – politics of ethnicity and power*, „Journal of Southern Europe and the Balkans” 1999, s. 155.

²² Bulgarian Helsinki Committee, *The Human Rights of Muslims in Bulgaria in Law and Politics since 1878*, Sofia 2003, s. 45.

²³ A. Eminov, op. cit., s. 140.

²⁴ Idem, *Turkish and other Muslim Minorities in Bulgaria*, London 1997, s. 52.

Bułgarii. Wzorem przedwojennych aktów prawnych tej materii, regulował on wszystkie sprawy organizacyjne, tzn. strukturę parafii i zarządzanie ich majątkiem, wybory hierarchów duchownych oraz ich uprawnienia oraz kompetencje sądów szariatowych. Dokument był skierowany wyłącznie do tureckich i romskich muzułmanów, całkowicie pominięto w nim ludność pomacką. Zdaniem autorów raportu Helsińskiej Fundacji Praw Człowieka z 2003 roku, zapisy tego regulaminu były i tak o wiele bardziej liberalne i demokratyczne, niż te zawarte w *Ustawie o administracji religijnej muzułmanów w Królestwie Bułgarii* z 1919 roku²⁵. Mimo wszystko należy podchodzić do tej opinii z dystansem, gdyż zapisy nie do końca odzwierciedlały stan faktyczny. Obowiązujące akty prawne nie zapewniały rzeczywistej wolności wyznania. Wszelkie przejawy manifestowania swojej wiary, zarówno u chrześcijan, jak i muzułmanów, były postrzegane jako próby burzenia porządku publicznego²⁶. Taka polityka nie spotkała się z akceptacją pobożniejszych wyznawców religii islamskiej, którzy zdecydowali się wyjechać do Turcji. Nie tylko problemy wyznaniowe, ale również czynniki ekonomiczne skłaniały do takich decyzji. Zwłaszcza kolektywizacja rolnictwa budziła ogromny sprzeciw Turków, którzy w większości zajmowali się uprawą ziemi. Tylko w latach 1950–1951 do Turcji emigrowało ok. 154 tys. ludzi. Osiedlali się głównie w regionie Morza Marmara i Morza Egejskiego²⁷. Wprawdzie chętnych do wyjazdu było wielu, jednak w końcu 1951 roku Turcja, przerażona masowym napływem ludności, zamknęła granice, co jeszcze przez długi czas wywoływało napięcia pomiędzy Turcją a Bułgarią. Granica jeszcze wielokrotnie była zamykana i na powrót otwierana²⁸. Ci, którym nie udało się opuścić kraju, musieli dostosować się do nowych warunków, w których przyszło im żyć.

Rok 1956 można wskazać jako moment, kiedy władze komunistyczne stopniowo zaczęły zmieniać swoje podejście wobec bułgarskich muzułmanów. Kres polityki ustępstw w dużej mierze był spowodowany rozczaro-

²⁵ Bulgarian Helsinki Committee, op. cit., s. 40–43.

²⁶ A. Eminov, *Turkish and...*, s. 52.

²⁷ L. Petkova, *The Ethnic Turks in Bulgaria: Social Integration and Impact on Bulgarian – Turkish relations*, „The Global Review of Ethnopolitics” 2002, vol. 1, iss. 4, s. 43–44.

²⁸ I. Stawowy-Kawka, op. cit., s. 110.

waniem komunistów dotychczasowym rozwojem sytuacji. Wierzyli oni, że Turcy, jak też inne mniejszości, zachęceni licznymi przywilejami w obszarze edukacji i kultury, dobrowolnie wyrzekną się swojej tożsamości, na rzecz nowej – socjalistycznej. Tymczasem język turecki w szkołach oraz rozbudowa licznych instytucji kulturalnych tylko spotęgowała zjawisko przywiązania do kultury narodowej. Co gorsze z tej perspektywy, inne grupy – Romowie, Pomacy i Tatarzy – często przyjmowali turecką tożsamość²⁹. Taki stan rzeczy był nie do przyjęcia dla władz w Sofii, gdyż w dość poważny sposób hamował integrację społeczeństwa bułgarskiego. W tym kontekście niezwykle istotny był także czynnik religii. Negatywny stosunek władz wobec oficjalnego praktykowania wiary nie mógł znaleźć poparcia wśród zachowawczych środowisk muzułmańskich. Wszystkie te wydarzenia poprzedzała zmiana na szczytach władzy, bowiem między 2 a 6 IV 1956 roku na plenum Komitetu Centralnego Bułgarskiej Partii Komunistycznej (KC BPK) Todor Żiwkow wygłosił referat, w którym bezlitośnie skrytykował rządy Wyłko Czerwenkowa. W listopadzie 1961 roku ten ostatni został wydalony z Politbiura³⁰. Nowym szefem rządu został Anton Jugow, jednak już wówczas mocna była pozycja Żiwkova (od 1954 roku był I sekretarzem KC BPK). Korzystając z poparcia Kremla, już we wczesnych latach sześćdziesiątych dokonywał zmian personalnych. W listopadzie 1961 roku ostatecznie odsunął z Politbiura Czerwenkowa, który przez jakiś czas pracował w ministerstwie oświaty i kultury. Rok później Jugow stracił funkcję premiera. Od listopada 1962 roku Żiwkow przejął jego stanowisko³¹.

Tymczasem, wracając do kwestii polityki etnicznej, podczas posiedzenia w 1958 roku Komitet Centralny przyjął *Tezy o pracy wśród ludności tureckiej*. Dotyczyły one metod zwalczania wszelkich przejawów manifestacji religijnej wśród muzułmanów, a zwłaszcza ludności tureckiej. Strategie na poziomie lokalnym zakładały zaangażowanie tysięcy młodych ideologów, którzy mieli przez wiece i odczyty szerzyć wśród muzułmanów zasady naukowego ateizmu, jak również prowadzić propagandę antyislamską. Ponadto władze miały być na bieżąco informowane o wszelkich przejawach

---

²⁹ Ibidem, s. 110.

³⁰ I. Baeva, E. Kalinova, op. cit., s. 142.

³¹ T. Czekalski, op. cit., s. 233.

publicznego praktykowania religii³². Jednocześnie systematycznie ograniczono liczbę duchownych muzułmańskich, zmniejszono ich uprawnienia oraz ucinano środki z budżetu, które miały finansować parafie. Chociaż tytuł dokumentu wskazywałby, że był on skierowany bezpośrednio do Turków, odnosił się także do Romów i Pomaków. Według władz właśnie ostatnie dwie grupy były najbardziej podatne na asymilację. W porównaniu z nimi Turcy stanowili stosunkowo skonsolidowane środowisko świadome swojej wiary, kultury i tożsamości. Stąd już na kwietniowym plenum partyjnym komunistów zaczęli podnosić temat polityki asymilacyjnej wobec Romów i Pomaków³³.

Władze postanowiły zmierzyć się także z zaściankową w ich mniemaniu obyczajowością islamską. Za główny cel postawiono zmianę wizerunku muzułmańskich kobiet. Przede wszystkim chodziło o kwestię ubioru i pozycję muzułmanki w przestrzeni społecznej. Komuniści twierdzili, że czas zerwać z patriarchalną tradycją i wyzwolić kobiety, które od wieków zajmowały miejsce na marginesie społeczeństwa. W ramach tego przedsięwzięcia zakładano obowiązkową edukację kobiet, naturalnie w duchu obowiązującej doktryny. W kwestii ubioru komuniści postanowili wyeliminować feredże (strój zakrywający ciało i twarz), ale również tak tradycyjne elementy stroju muzułmańskiego, jak spodnie typu szarawary. W ujęciu ideologicznym były one anachroniczne i niepoprawne, gdyż nawiązywały do czasów osmańskich. Nowy model ucywilizowanej i nowoczesnej muzułmanki miał być jednym ze sztandarowych sukcesów modernizacji państwa³⁴.

W dziedzinie edukacji również zaszły pewne zmiany. W październiku 1958 roku władze wydały dyrektywę, która najogólniej zakładała zaostrezenie polityki wobec mniejszości tureckiej. Uderzono w szkolnictwo średnie i wyższe, zalecając, by od roku akademickiego 1958/1959 nauka w placówkach na tym poziomie odbywała się wyłącznie w języku bułgarskim. Klasy tureckie w szkołach niższego szczebla miały być stopniowo mieszane z klasami bułgarskimi. Program nauki języka tureckiego powoli odchodził

³² A. Eminov, *Turcs and...*, s. 54.

³³ Bulgarian Helsinki Committee, op. cit., s. 53.

³⁴ L. Nahodilova, *Communist Modernisation and Gender: Bulgarian Muslims, 1970–1990*, "Contemporary European History" 2010, vol. 1, s. 43.

w zapomnienie³⁵. Wydział Filologii Tureckiej Uniwersytetu Sofijskiego zamieniono na Wydział Studiów Arabskich. Tureckie rozgłośnie radiowe, grupy teatralne, wydawnictwa, prasę coraz bardziej ograniczano, by w końcu całkiem zawiesić ich działalność³⁶.

Jak wspomniano, rząd w pierwszej kolejności szczególną uwagę zwrócił na mniejszości pomacką i romską. Należy zaznaczyć, że jeszcze w grudniu 1958 roku Romowie musieli poddać się nowym przepisom. Zakładały one, że wszyscy, którzy prowadzą nomadyczny tryb życia zostaną przymusowo osiedleni i podejmą uczciwą pracę zarobkową. Poza tym rodziny romskie będą zobowiązane wysłać swoje dzieci do szkoły. Właśnie w taki sposób partia chciała zintegrować Romów z resztą bułgarskiego społeczeństwa. W rezultacie przyniosło to odmienny skutek³⁷.

Natomiast ludność pomacka ze względu na swoją niejasną tożsamość już wielokrotnie w przeszłości była przymusowo asymilowana. Podobne działania, zmierzające do zniszczenia świadomości etnicznej tej grupy żyjącej w Rodopach, władze Bułgarii przeprowadzały już wcześniej: w 1912 roku oraz w latach 1938–1944³⁸. Jak już zaznaczono, główna obawa władz oscylowała wokół sztucznie zwiększającej się populacji tureckiej. Przedstawiciele mniejszych grup etnicznych niejednokrotnie decydowali się na porzucenie własnej tożsamości na rzecz tureckiej, bliższej – w porównaniu z bułgarską – pod względem wyznania. Komuniści zdawali sobie sprawę jak wielkim zagrożeniem było to zjawisko. W ich mniemaniu istniało poważne ryzyko głębokiego podziału społeczeństwa, a nawet groźba separatyzmu na południu państwa, gdzie muzułmanie w wielu okręgach stopniowo stanowili większość:

[...] Znaczna część Cyganów, Tatarów i bułgarskich muzułmanów [Pomaków – przyp. tłum.] wciąż jeszcze skłania się do określania siebie jako Turcy w różnym charakterze – tendencją, która szczególnie to

---

³⁵ A. Eminov, *Turkish and...*, s. 6.

³⁶ Idem, *Turcs and Tatars...*, s. 140–141.

³⁷ Idem, *Turkish and...*, s. 117.

³⁸ *Pomaks. History of the Slavic people of the Muslim faith – History and modernity*, <http://www.pomak.eu/en/content/pomaks-history-slavic-people-muslim-faith-%E2%80%93-history-and-modernity> (dostęp, 20.03.2015).

ułatwia jest religia muzułmańska oraz turecko-arabskie imiona. Są oni wspierani przez reakcyjną turecką propagandę oraz fanatyzm religijny. Ponad 130 tys. Cyganów i dziesiątki tysięcy Tatarów, jak też bułgarskich muzułmanów w wielu regionach kraju zarejestrowało się, jako Turcy³⁹.

W 1962 roku rząd opracował dokument pt. *Wdrażanie środków przeciwko tureckiej identyfikacji Cyganów, Tatarów i Pomaków*. Głównym celem tej strategii miało być zahamowanie procesu turkizacji wśród wymienionych grup etnicznych. Za metodę przyjęto obowiązkową dla wszystkich zmianę imion i nazwisk z turecko brzmiących na bułgarskie⁴⁰. Akcja rozpoczęła się jeszcze w tym samym roku. Z początku jej założeniem było, żeby nie stosować przymusu wobec ludności muzułmańskiej. Dopiero kolejna fala procesu w latach 1971–1973 miała już charakter obowiązkowy. Według szacunków władz, ok. 250 tys. Romów i Tatarów przyjęło nowe bułgarskie imiona. W odróżnieniu od późniejszych akcji asymilacyjnych wobec Pomaków czy Turków, proces odrodzeniowy wśród Romów przebiegał w zasadzie bez większych problemów. Jak twierdzi m.in. Ulrich Büchschütz, dla Romów rzekomo zmiana imion i nazwisk była jedynie formalnością, do której nie przywiązywali zbytnej wagi. Stanowili grupę gotową do ustępstw wobec nowych przepisów. Wprawdzie nie do końca wierzyli w sens całego przedsięwzięcia, jednak zachowywali pozory⁴¹.

Inaczej było w przypadku Pomaków, którzy, chociaż nie po raz pierwszy doświadczali represji ze strony państwa, nie przyjęli nowej polityki asymilacyjnej bez protestów. U. Büchschütz wyróżnia dwie główne fale procesu odrodzeniowego w przypadku Pomaków. Pierwsza nastąpiła równoległe, jak w przypadku Romów, w 1964 roku. Niewiele wiadomo na temat statystyk z tego okresu. Nie jest określone, ilu Pomaków dobrowolnie poddało się akcji, ilu zaś odmówiło przyjęcia nowej tożsamości. Znane były natomiast przypadki stosowania przymusu, a nawet przemocy wobec

---

³⁹ Cyt. za: Yu. Memishev, *Balgarskite turtsi v borbata za ukrepvane na narodnata vlast*, „Istoricheski pregled” 1984, vol. 40, s. 66.

⁴⁰ A. Eminov, *Turkish and other...*, s. 7.

⁴¹ U. Büchschütz, *Maltsinstvena politika v Balgariya. Politika na BPK kam evrei, romi, pomaci i turtsi (1944–1989)*, Imir 2000, s. 34.

Pomaków. Według świadków tamtych wydarzeń, lokalne władze, przewijając opór mieszkańców, przyjeżdżały do rodopskich wsi wraz z wojskiem i milicją. Słynnym epizodem była historia z Ribnowa, kiedy ludność zablokowała wejście do wsi. Na to milicja wraz z wojskiem miały otworzyć ostrzegawczy ogień w powietrze, co jeszcze bardziej rozgniewało tłum, który rzucił się na funkcjonariuszy. Po tym incydencie komuniści zdecydowali się na jakiś czas zwolnić tempo akcji asymilacyjnych. W 1964 roku Politbiuro wydało dyrektywę, w której pozostawiano decyzję zmiany imion w gestii samych zainteresowanych. Jednak zaledwie kilka lat później, bo między 1971 a 1973 rokiem Żiwkow zdecydował się ponownie zmusić Pomaków do zmiany tożsamości. Tym razem proces odrodzeniowy przebiegał już zgodnie z planem. Podobno było to zasługą odpowiednio przeprowadzonej propagandy, jednak istnieją przypuszczenia, że i tym razem wraz z partyjnymi urzędnikami do wsi wchodziła uzbrojona milicja, która miała pilnować porządku⁴².

Jednym z powodów, przez który przeprowadzono drugą falę asymilacji wśród Pomaków, była konstytucja przyjęta w 1971 roku. Główną przyczyną spisania nowego aktu były ustalenia VII Kongresu BPK, które głosiły, że Bułgaria pomyślnie przeszła etap budowy socjalizmu, a socjalistyczne społeczeństwo potrzebuje nowych wartości na kolejnym etapie rozwoju. Zamiana „ludowo-demokratycznych” konstytucji na te, które promowały koncepcję „zwycięskiego socjalizmu” była zresztą dość charakterystyczne dla prawie wszystkich republik ludowych Bloku Wschodniego. Wiązało się to z pojęciem rozwiniętego „społeczeństwa socjalistycznego”, które miało trwać w duchu socjalizmu, a przyszłość miała upływać pod znakiem dalszego rozwoju w ramach tej ideologii⁴³. Ustawa zasadnicza z 16 V 1971 roku zwana jest Konstytucją Żiwkowa. Przywódca aktywnie brał udział w jej tworzeniu⁴⁴.

Dokument składał się z dziesięciu rozdziałów i 143 artykułów. Z perspektywy mniejszości żyjących w BRL był to akt, który zdecydowanie pogarszał ich położenie. Co więcej, konstytucja z lat siedemdziesiątych w ogó-

---

⁴² Ibidem, s. 55–57.

⁴³ I. Baeva, E. Kalinova, op. cit., s.164.

⁴⁴ Ibidem, s.160.

le eliminowała mniejszości ze sfery publicznej. Było to związane z koncepcją budowania jednolitego narodu bułgarskiego (bułg. *monolitna balgarska natsiyya*) – społeczeństwa, w którym nie istniały ani odrębne narody, ani grupy etniczne. Od tej pory w nomenklaturze legalnie miał funkcjonować podział na „obywateli bułgarskiego pochodzenia” (bułg. *grazhdani ot balgarskiya proizhod*) oraz „obywateli niebułgarskiego pochodzenia” (bułg. *grazhdani ot nebalgarskiya proizhod*)⁴⁵.

Co za tym idzie, pogorszyła się sytuacja w sferze edukacji. Artykuł 45.7. konstytucji głosił, że wszyscy obywatele niebułgarskiego pochodzenia oprócz obowiązkowej nauki języka bułgarskiego, mają prawo uczyć się swojego rodzimego języka⁴⁶. Należy jednak zaznaczyć, że sformułowania „prawo do nauki języka ojczystego” i „prawo do nauki w języku ojczystym” (por. art. 107.79, konstytucja z 1947 r.) reprezentowały dwa różne zagadnienia. Skutkiem zapisów nowej konstytucji że rząd przestał wspierać placówki oświatowe, których celem było nauczanie w języku tureckim. Odnosząc to jednak do postępujących zmian w sektorze edukacji, które przysły po 1956 roku, ustawa zasadnicza właściwie potwierdziła istniejący stan rzeczy.

W artykule 53.1 zapisano:

Obywatelom zapewnia się wolność sumienia i wyznania. Wedle swojego wyboru mogą oni przyjąć lub wyznawać religię oraz dokonywać religijnych obrzędów i rytuałów, jak również prowadzić propagandę o charakterze religijnym lub ateistycznym⁴⁷.

Zapis wprawdzie potwierdzał wolność sumienia i wyznania, jednak kolejne paragrafy wyraźnie zabraniały wykorzystywania religii do celów politycznych („Zabrania się wykorzystywania kościoła oraz religii w celach politycznych, jak również tworzenia organizacji politycznych związanych

---

⁴⁵ Bulgarian Helsinki Committee, op. cit., s. 37.

⁴⁶ W oryginale: *Grazhdanite ot nebalgarski proizhod osven zadalzhitelnoto izuchavane na balgarskiya ezik imat pravo da izuchavat i svoya ezik*, art. 45.7., [w:] *Konstitutsiya na Narodna Republika Balgariya ot 1971 godina*, <http://www.constcourt.bg/Pages/LegalBasis/Default.aspx?VerID=44> (dostęp, 20.03.2015).

⁴⁷ Cyt. za: *chl. 53.1.*, ibidem, <http://www.constcourt.bg/Pages/LegalBasis/Default.aspx?VerID=44> (dostęp 20.03.2015).

z religią”, art. 53.4⁴⁸). Względy religijne nie mogły też zwalniać obywateli z wypełniania obowiązków na rzecz państwa przewidzianych w konstytucji lub innych aktach prawnych („Religia nie może być podstawą do odmowy wykonywania obowiązków przewidzianych w konstytucji i w prawie”, art. 53.5⁴⁹). Za trafny komentarz ilustrujący istotę zapisów, które znalazły się w tzw. konstytucji Żiwkowa może posłużyć wypowiedź samego autora ustawy zasadniczej opublikowana w 1979 roku w gazecie „Rabotnichesko delo”. Żiwkow stwierdził wówczas, że „kwestia narodowa została ostatecznie i kategorycznie rozwiązana przez samo społeczeństwo [...] zaś Bułgaria nie ma żadnych problemów wewnętrznych związanych z mniejszościami”⁵⁰. Wkrótce jednak miało okazać się, że deklaracje Żiwkowa daleko odbiegały od rzeczywistości.

Na początku tego artykułu podkreślono, że wydarzenia z połowy lat osiemdziesiątych odcisnęły szczególnie bolesne piętno na bułgarskiej historii. Rzeczywiście, lata 1984–85 są znane jako czas „procesu odrodzeniowego” (bułg. *Vazroditelen protses*). Wtedy Politbiuro zdecydowało o zmianie imion ludności tureckiej, zakazie publicznych rozmów w języku tureckim, praktyk religijnych, tradycyjnego ubioru i rytuałów. Bułgarscy Turcy jako zwarta i świadoma grupa podnieśli sprzeciw. Również reszta obywateli uznała te działania za wyjątkowy gwałt na prawach człowieka i wspierała protest Turków. Władze szybko zrozumiały, że przymusowa polityka asymilacji przyniosła zgoła odmienny skutek. Wspominając jednak ten okres, należy mieć na względzie, że pojęcie „procesu odrodzeniowego”, tak żywe w pamięci zbiorowej, obejmuje dłuższy okres w najnowszej historii Bułgarii. Jak bowiem nazwać pierwsze przemiany w polityce etnicznej, które nastąpiły pod koniec lat pięćdziesiątych XX wieku? Jak określić akcje asymilacyjne wśród ludności romskiej czy wśród Pomaków w Rodopach? Był to okres tytułowej fałszywej stabilizacji, co trafnie oddaje nastroje panujące w tamtym czasie. Chociaż przez 40 lat komuniści starali się pozyskać poparcie mniejszości, ich wysiłki okazały się nieudolne. Pomimo wielu starań, aby zdobyć zaufanie i poprawić byt muzułmanów w Bułgarii, kierownictwu

---

⁴⁸ Cyt. za: *chl*. 53.4., [w:] *ibidem* (dostęp 20.03.2015).

⁴⁹ Cyt. za: *chl*. 53.5., [w:] *ibidem* (dostęp 20.03.2015).

⁵⁰ Cyt. za: A. Eminov, *Turkish and other...*, s. 8.

partii towarzyszyła ciągła obawa, że Turcy i inne grupy etniczne stanowią realne zagrożenie dla porządku publicznego. To z kolei napędzało maszynę represji. Być może właśnie niekonsekwencja i brak jednorodnej strategii przyczyniły się do haniebnego upadku bułgarskiej polityki etnicznej po 1984 roku.